

Kāşğarlı Mahmud'dan Önce Batı Türklerinin Yazı Dili

Klaus Röhrborn
(Göttingen)

I.

O. Pritsak'ın araştırmaları sayesinde Karahanlı Devleti'nin ilk dönemleri hakkında epeyce bilgi sahibi olduk. 840'tan sonra Karahanlılar olarak sahneye çıkan Karluklar, 9. yüzyılın ikinci yarısında doğudaki Uygurlardan artık tamamen bağımsızlardı.¹ Karluk Devleti o dönemde, Taraz ve Kaşgar şehirlerini içeren batı bölümü ve başkenti Çu Nehri yanındaki Balasagun (= Kuz Ordo, Kara Ordo) olan doğu bölümü olmak üzere iki kısma ayrılmıştı.² Doğu kısmının hükümdarı totemistik kökenli *Arslan* ünvanını kullanırken, batıdaki hükümdar aynı şekilde totemistik bir ünvan olan *Buğra*'yı kullanmaktaydı. Her iki kısım 9. yüzyılın sonlarında hala İslam'a geçmemişti. Taraz'ın 893 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra, şehirdeki ana tapınak (kilise?) bir camiye dönüştürülür. Batı Karahanlı Devleti'nin, yani Taraz ve Kaşgar'ın, İslam'a geçmesi, muhtemelen 10. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşir. Doğu Karahanlı Devleti ise, yani Balasagun, İslam'a ancak 10. yüzyılın ortalarında geçer.³

Karluk ve Karahanlı Devleti'nde kullanılan yazı dili üzerinde bugüne kadar çok az duruldu. Bu dilin, Eski Türkçenin "Batı lehçesi" olduğu Radloff için tartışma götürmezdi. Radloff'a göre bu dil "6. yüzyılda Orhon bölgesindeki Türk-Sir halkından koparak Tarbagatay'ın⁴ batısında göçebelğe devam eden Batı Türklerinin (Batı Tu-kiu'ların) diliydi"⁵. *Huastuanift* ve *Kutadgu Bilig*'i (Kahire nüshası) ise bu dilin dil yadigarları olarak telakki ediyordu. O zamanlarda, Le Coq'un ("Manichaica I") Maniheist metinlerinin neşrinden bir yıl önce, yani 1911 yılında bundan daha fazlası bilinmiyordu.

¹ Pritsak 1951, 280, 285.

² Pritsak 1951, 285.

³ Pritsak 1951, 292-296.

⁴ Altaylar'ı kastediyor herhalde?

⁵ Radloff 1911, 443.

Annemarie von Gabain, “Steppe und Stadt//Bozkır ve Şehir” adlı çalışmasında “Batı Türkçesi”nden söz ederken hiç kuşkusuz I. ve II. Göktürk Devletleri ile Doğu Uygur Devleti’ne, yani Uygurların bozkır imparatorluğuna karşılık, sekizinci asırdaki Beş Balık ile Koço’daki yazı dilini kastediyor.⁶ 7. -8. yüzyıllardaki ikinci Göktürk Devleti dönemindeki Batı Türkistan Türkçesine bundan sonra ancak, 2004’te yayımlanan Eski Türkçe gramerinde Erdal temas etmiştir.⁷ Fakat Erdal, 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkan Baktriya belgelerindeki Türkçe birkaç terimi bu dönemdeki Batı Türkçesinin tek dilsel kanıtı olarak görür.

II.

Bilindiği gibi Karluk hükümdarının ve daha sonraki Karahanlıların bölgelerinde gerek Budizm, gerek Maniheizm, gerekse Nesturi Hristiyanlık dinleri, uzun zamandan beri kök salmıştı. Bunlar aynı zamanda oldukça gelişmiş yazı kültürlerine sahip dinlerdi. Peki bu yazı kültürlerine ne oldu? Bunların büyük bir bölümü hiç kuşkusuz buldukları yerlerde İslam taraftarları tarafından yok edilirken, diğer bir bölümü de belki söz konusu bu dinlerin taraftarları tarafından korumaya alındılar. Bu nedenle Batı Türkistan’a dair bilgiler olup olmadığını görebilmek için Turfan’da bulunan yazılı belgeleri bu açıdan incelemekte fayda var. Bu bilgiler örneğin dilsel malzeme şeklinde karşımıza çıkabilir. Mesela Durdu Fedakâr’ın yayımladığı, Soğut alfabesiyle yazılmış eski Türkçe metinlerde karşımıza çıkan Argu lehçesine ait dilsel biçimler gibi. Hatta batı kökenli olduğu açıkça görülen, fakat Uygur yazısıyla yazılmış bir belge de var elimizde.⁸ Metnin 234. -235. satırlarından bu belgenin *El-tirgök Alp Burguça Alp Tarkan Bäg* adlı bir Bey’in zamanında yazıldığı anlaşılıyor. Belgenin 231. -232. satırında bu Bey’den *Argu Talas uluş Kaşu hanı Ordo Çigil-känt ärkligi* olarak, yani “Argu-Talas Devleti’ndeki Kaşu’nun Hanı, Ordo Çigil-känt’in hâkimi” diye söz ediliyor.

III.

Belgede, bu belgenin sonsözünü yazan ya da belki belgenin kendisini telif eden kişi *agduk karı petkaçi* olarak adlandırılıyor. Bu aslında bir tevazu ibaresi. Tıpkı Osmanlıcadaki *bu hakir* ya da benzeri ifadeler gibi. Bura-

⁶ Gabain 1949, 54.

⁷ Erdal 2004, 4.

⁸ Berlin, Museum für Asiatische Kunst, MIK 198 (T II D 171). Bu çalışmada satırları Özertural’ın yeni edisyonuna göre alıntılıyoruz (Özertural 2008, 150. - 288. satırlar).

daki *adguk*, bu belgeyi ilk olarak inceleyen Le Coq tarafından özel ad olarak yorumlanmıştı. Bu ibarenin gerçek karakteri ise ancak aradan uzun bir zaman geçtikten sonra ortaya çıktı. Eğer *agduk* yazan kişinin adı ise, o zaman şöyle bir durumla karşı karşıya kalıyoruz: Annemarie von Gabain' in de tespit ettiği gibi, bu durumda, bu kelimenin geçtiği ve Koço'lu birisi tarafından dokuzuncu asrın ilk yarısında bir Uyğur Kağanı zamanında yazılmış olan Maniheist bir metinden söz etmemiz gerekir. *Agduk*, Koço'lu bir kâtibin adı ise, onun tarafından yazılmış olan yazmaların da Koço'da yazılmış olması gerekir. Fakat bizim metnimizin sonsözünde, sonsözü yazanın, kendi ülkesinin hükümdarından değil, yabancı bir hükümdardan söz etmesi gerçekten ilginç bir durum arz ediyor. Annemarie von Gabain bu durumu şöyle açıklar: “Bizim metnimiz galiba Doğu Uygur Hanlığı'nın çökmesinden sonra, yani 840'tan hemen sonra, kaleme alınmıştır. Orta Asya'nın her tarafında, ta Çin'in içine kadar Çigil kabilesi Maniheizm dininin... koruyuculuğunu üstlenmiştir.”⁹

Bu metnin sonsözü ile daha sonra 1997'de Klyashtornyj de meşgul oldu. Buradaki *agduk*'un, sonsözü veya metni yazan kişinin adı olmadığı Klyashtornyj'in gözünden kaçmış olmalı. Hamilton bunu daha 1971'de farketmişti.¹⁰ Bunun böyle olduğu “Uigurisches Wörterbuch”da görülebilir.¹¹ Klyashtornyj *agduk*'u her halukarda bir isim olarak görmek istediği için, Annemarie von Gabain tarafından önerilen tarihlendirmeyi de aynen kabul eder. Klyashtornyj, bu metnin kaleme alındığı yer üzerinde durmuyor. İfadelerinde *Agduk*'un sadece söz konusu olan yerleri, yani Yedisu bölgesini ziyaret ettiğini ima ediyor.¹²

Bu konuyla en son ilgilenen ise Moriyasu oldu. 2003 yılında yayımlanan bir çalışmasında Moriyasu, sonsözü yazan kişi hakkında hiçbir şey söylemiyor; fakat yazmanın Turfan'da kaleme alındığı kanısındadır. Üstelik bunun, Tienşan'ın (Tanrı Dağları'nın) batısındaki Maniheistlerin siparişi üzerine kaleme alındığını düşünüyor. Moriyasu'ya göre bu Maniheistler, 840'ta Doğu Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Tienşan'ın batısındaki bölgenin kuzeyinde kalan Yedisu bölgesine kaçan Uygurların halefleriydiler ve bunlar bir süre sonra Batı Uygur Devleti'ndeki, yani Koço'daki Maniheizm dininin çöküşüne de tanık olmuşlardı. Daha sonra, 11. yüzyılın ilk yarısında bu yazma eseri bir karşı tedbir, daha doğrusu

⁹ Gabain 1955, 197.

¹⁰ Hamilton 1971, 93.

¹¹ Röhrborn 1977, 62b.

¹² Klyashtornyj 2000, 376-378.

Maniheizm'in Turfan'da güçlenmesini sağlayacak bir tedbir olarak düşünüp sipariş etmişlerdi. Moriyasu şöyle diyor: “Onlar, böylesine değerli bir yazma kitabı Turfan'da yazdırmaya muktedirler”¹³. Bu eser Moriyasu'ya göre Mojak'ın makamı olan Koço'daki Maniheist kilisesine ithaf edilmiştir.

IV.

Radloff, bir tarihçi olmamasına rağmen *agduk* metninde 214. satırdan 225. satıra kadarki verilerin her birinin aslında birer “yer tespiti” olduğunu ve “kitabın nerede yazıldığını” gösterebilecek özellikler taşıdıklarını anlamıştı.¹⁴ Nitekim metinde, söz konusu bu yerlerden alelade bir şekilde değil, büyük bir övgüyle söz ediliyor: “Ymä yokaru kudi ilgerü kerü atı eştilmiş ymä küsi sorulmuş kutlug uluş y(a) raşlag altun arugu uluş”¹⁵. Söz konusu bu yerler metnin 231.-235. satırlarında adı belirtilen bir Bey'in yönetiminde olan yerlerdir. Bu Bey de metinde alelade bir şekilde değil, bilakis “Doğu'nun Büyük Himayecisi” sıfatıyla anılmaktadır. Radloff, bu metnin her halukarda Batı'da, Yedisu bölgesinde yazıldığını anlamıştı. Turfan'dan veya Koço hükümdarından tek kelime söz etmeyen, aksine yabancı bir ülkeyi ve yabancı bir hükümdarı bu kadar öven bir metnin Turfan'da yazılmış olması hiç mümkün mü?

Radloff, daha sonraları Özertural dışında¹⁶ başkaları tarafından ciddiye alınmadıysa, bunun nedeni araştırmacıları onyıllarca yanlış ize yönlendiren *agduk* sözcüğüdür. Eğer *agduk* kelimesi, sonsözü, ya da metni yazan kişinin adıysa ve bu ad kesin olarak tarihlendirilmiş ve Turfan'da bulunmuş metinlerde görülüyorsa, o halde bu *agduk* metni tabii ki Turfan'da yazılmıştır.

V.

Bu “tabii ki” bir problem teşkil ediyor. Çoğunlukla tarihi nitelikli çalışmalar yazan Pritsak'ın kendisi de bunu muhtemelen fark etmişti. Bizim *agduk* metnimiz ile Turfan'da bulunmuş öteki *agduk* tarafından yazılmış olan metin nasıl aynı kişi tarafından yazılmış olabilir? Pritsak¹⁷, bizim *agduk* metnimizin çoşkulu bir metin olması sebebiyle, *Arslan El-tirgök*'ün

¹³ Moriyasu 2003, 095: “They were rich enough to commission such a deluxe manuscript in Turfan”.

¹⁴ Radloff 1912, 774.

¹⁵ Özertural 2008, 215-218. satırlar.

¹⁶ Özertural 2008, 62.

¹⁷ Gabain 1949, 54.

hükümdarlığa seçilişini methetmek amacıyla yazılmış olabileceğini düşünmüştü. Daha 9. yüzyılın ilk yarısında Karluk hükümdarları Uygur kağanları ile tâbi - tebaa ilişkisinde ve sıkı münasebette idiler. Pritsak, yukarıda alıntıladığımız Annemarie von Gabain'ın makalesinde şöyle diyor: “Bu nedenle hem Uygur Kağanı, hem de Karluk Tarkan'ı için metinler yazanın aynı kişi olduğu kolayca açıklanabilir.”¹⁸ Bu noktada Annemarie von Gabain'in kendisi de bir açıklama yapmak gereği hissediyor: “Bozkırdaki Türkler şehirlilere ve onların ideallerine karşı gerçekten çok az anlayış göstermişlerdi. Bu nedenle şehirliler, bilhassa göçebelige karşı pek eğilimi olmayan Maniheistler, çok uzak bir mesafede ikamet etmesine rağmen pek çok zengin şehre hükmeden ve Koço halkına karşı belli bir hoşgörü gösteren hühümdara daha memnuniyetle biat ediyorlardı.”¹⁹

Yani bizim *agduk* metnimiz gerçekte klasik Uygurca yazmalardan önceki döneme aittir. Ancak tam olarak hangi yüzyıla ait olduğunu belirlemek zor. Fakat Özertural'ın²⁰ da tahmin ettiği gibi, bu metin muhtemelen 10. yüzyılın ortalarından önce kaleme alınmış olmalı: Karahanlı Devleti'nin doğu kısmı, bilindiği üzere 10. yüzyılın ortalarında İslam'a geçmişti. Bu durum muhtemelen pek çok Maniheistin ülke dışına kaçmasına sebep oldu. Budistlerin, Maniheistlerin ve Hristiyanların doğuya, daha doğrusu kendi inançlarını devlet dini yapan veya bu inançlara büyük bir hoşgörü ile yaklaşan ülkelere yöneldiklerini düşünebiliriz. Bu ülkelerden biri hiç kuşkusuz 840 sonrasında ortaya çıkan Batı Uygurlarının Koço Devleti idi. Öte yandan ise bu durum, Maniheist ruhban sınıfı için değerli yazmaları ülke dışına çıkartıp güvenli bir yere götürmeleri için de bir vesile oldu herhalde.

Buraya kadar söylediklerimi kısaca şöyle özetlemek mümkün: 1) *Agduk* metninin Yedisu bölgesinde kaleme alındığı kuşku götürmez. 2) Metnin 10. yüzyılın ortalarından sonra Turfan'a getirildiğini düşündürecek haklı nedenler var. Nitekim bu metin gerçekten de Turfan'da bulundu. Yani bizim *agduk* metnimiz 10. yüzyılın ilk yarısından evvelki Karahanlı Devleti'nin bir kanıtı. Bu metnin dil özellikleri ile Uygur Devleti zamanında yazılmış olduğu kesin olarak bilinen Maniheist metinlerin dil özellikleri aynıdır. Yani bu dönemde farklı bir Batı Türkçesi yazı dili mevcut değildi. İslami dönemde görülen Karahanlı edebiyatı birdenbire ortaya çıkmadı. Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçenin batı kolunun bir devamıdır.

¹⁸ Gabain 1949, 54.

¹⁹ Aynı eser 54.

²⁰ Özertural 2008, 62.

Bir edebiyat dili bir kültürün çöküşünden sonra uzun bir süre ortadan kaybolabilir. Yüz yıl sonra yeniden ortaya çıktığında ise yine eski yazı geleneğinin bir devamı olarak kabul edilebilir.

VI.

Konuya daha da açıklık getirmesi bakımından şunu da belirtmek isterim ki, yukarıda söz konusu olan *agduk* metninin yanında Moriyasu'ya göre Maniheizm'in çöküş dönemine ait başka bir metin ise "Türkische Turfan-Texte III"²¹te yayımlanan "der Grosse Hymnus auf Mani // Maniye Büyük Övgü" metnidir. Bu metnin amacı da Turfan'da Maniheizm'i tekrar güçlendirmek imiş. Moriyasu bu metindeki Budist etkisini şöyle izah ediyor: Batı Uygurlarının hükümdar ailesi Budizm'e daha fazla destek vermesin diye Maniheistler, "Budistlere olumlu yaklaşmaya" çabalıyordu.²¹

Her iki metnin (yani bizim *agduk* metnimiz ile Mani'ye Büyük Övgü'nün) dilinin birbirinden tamamen farklı dil özellikleri gösterdiği biliniyor. *Agduk* metninin, Mani'ye Büyük Övgü metninden çok daha eski olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. *Agduk* metninin yazıldığı dönemi Doerfer 8. yüzyıl olarak tespit ediyor.²² Bu tarihlendirmenin doğru olup olmadığını kesin olarak söylemek zor. Çünkü Doerfer de *agduk*'un bir özel isim olduğunu düşünüyor. Yukarıda zikrettiğimiz gibi *agduk* başka bir metinde daha görülüyor. Bu metnin tarihi ise bilinmektedir. Bu sebepten Doerfer bizim *agduk* metnimizi öbür metinle beraber bir gruba koyar. Her halukarda *agduk* metninin eski dil özellikleri gösterdiğini söylemek mümkün; mesela *-(X) gli* ekli eylemsiler bu metinde nesne ile beraber sık kullanılır. Bu biçimler bir nesne ile beraber klasik Budist metinlerde hiç görülmez. *Agduk* metninde damaksıl *ñ* korunmuştur.²³ *Agduk* metninde, dış ünsüzlerinin (bir nevi imlâ hatası olarak) birbiriyle karıştırılması ("Dentalkonfusion") olayına hiç rastlanmaz. Buna karşılık Mani'ye Büyük Övgü metni klasik Budist metinlerinden sonraki dönemin diliyle kaleme alınmıştır. Doerfer'in tarihlendirmesine ve sıralamasına göre bu metin sıralamada 4. döneme dahildir. Yani 5. dönemdeki Çağataycadan bir önceki döneme. *-(X) gli* ekli eylemsiler Mani'ye Büyük Övgü metninde artık görülmez, damaksıllaşmış *ñ* yerine ise *y* kullanılmıştır bu metinde. Dış ünsüzlerinin birbiri yerine kullanılması sık görülür. Aynı

²¹ Moriyasu 2003, 098: "I regard this as evidence of the Manichaeans' effort to approach Buddhists positively".

²² Doerfer 1993, 33, 198.

²³ Gabain 1949, 54.

şekilde ıslıklı ünsüzlerin birbiri yerine kullanıldığı birkaç örnek de var.²⁴ Mani'ye Büyük Övgü metninin *y*-ağzında kaleme alınmasının nedeni Moriyasu'ya göre bu metnin “Uygur Budistlerin çok yoğun etkisiyle” yazılmış olmasıdır.²⁵ Yani bu övgüyü yazan adam Maniheistlerin normal dilinde yazmamıştır. Budistlerin dilini taklit ederek yazmıştır.²⁶

Moriyasu'nun çalışmasındaki bu düşünce ancak şu anlama gelir: Belli bir döneme ait olan dilsel özelliklerden söz edilemez, bilakis Uygurcanın çeşitli dilsel özellikleri aslında dini mezheplerin dil özelliklerini yansıtır. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, Moriyasu'ya göre *agduk* metni anlaşıldığı kadarıyla Maniheistlerin o zamanki normal dilidir. Mani'ye Büyük Övgü metni ise bir Maniheist tarafından Budistlerin dilinde yazılmıştır. Bunu böyle düşünecek olursak, Mani'ye Büyük Övgü metninin yazarının sadece Budist metinlerin yazıldığı ağızlara özgü dil özelliklerini değil, aynı zamanda bu metinlerdeki diş ünsüzlerinin birbirine karışması (“Dentalkonfusion”) gibi “ımlâ yanlışları”nı da aynen aldığını düşünmek gerekir. Fakat böyle bir şeyin mümkün olabileceğini düşünmüyorum. Metodik açıdan böyle bir tutum kabul edilemez. Moriyasu'nun bu metinlerin dilinin taklit edildiğine ilişkin görüşü tabii ki, metinlerin dilsel kriterlere göre tarihlendirilmesi işleminin gereksizliğini ima ediyor. Kesin kanıtlar bulunamadığı sürece, Moriyasu'nun bu taklit teorisinin kabul edilemez olduğunu özellikle belirtmek isterim. Eski metinlerinin sırlarını çözmek övgüye değer bir amaçtır. Fakat bunu yaparken fanteziyi serbest bırakmamak gerekir.

Kaynaklar

- Clark, Larry V. 1982: “The Manichean Turkic *Pothi*-book”. *Altorientalische Forschungen* 9, 145-218.
- Doerfer, Gerhard 1993: *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden.
- Erdal, Marcel 2004: *A grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston.
- Gabain, Annemarie von 1949: “Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken”. *Der Islam* 29 (1949/50), 30-62.
- Gabain, Annemarie von 1955: “Alttürkische Datierungsformen”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 27, 191-203.

²⁴ Clark 1982, 162.

²⁵ Moriyasu 2003, 098.

²⁶ 21. dipnota bakınız.

- Hamilton, James 1971: *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure*. Paris.
- Klyashtornyj, Sergej G. 2000: "Manichaeen monasteries in the land of Arghu". *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin, 14. -18. Juli 1997*. Berlin, 374-379.
- Moriyasu Takao 2003: "The decline of Manichaeism and the rise of Buddhism among the Uighurs with a discussion on the origin of Uighur Buddhism". *Sirukurōdo to sekaishi. World history reconsidered through the Silk Road*. Osaka, 084-111.
- Özertural, Zekine 2008: *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden.
- Pritsak, Omeljan 1951: "Von den Karluk zu den Karachaniden". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101, 270-300.
- Radloff, Wilhelm 1911: "Alttürkische Studien". V. *Izvestija Imperatorsko Akademii Nauk. Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. -Pétersbourg* 1911, 427-452.
- Radloff, Wilhelm 1912: "Alttürkische Studien". VI. *Izvestija Imperatorsko Akademii Nauk. Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. -Pétersbourg* 1912, 747-778.
- Röhrborn, Klaus 1977: *Uigurisches Wörterbuch*. Fasikül 1. Wiesbaden.